

## تأثیر محتشم کاشانی از شاعران پیشین در آفرینش ترکیب بند عاشورایی<sup>۱</sup>

حمیدرضا جدیدی

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات، محلات-ایران

### چکیده

ترکیب بند محتشم کاشانی به عنوان مشهورترین سوگ سروده آیینی شعر فارسی، پیوسته مورد توجه شاعران فارسی زبان و دلباختگان حضرت سیدالشهدا (ع) بوده است. این سوگنامه اثری بیش از یک شعر بر فرهنگ و زبان ما نهاده است. محتشم به خوبی از میراث گذشتگان خود جهت پرداخت این منظومه زیبا و ایجاد مضامین و ساخت شکل و قالب بهره برده است و با هوشمندی و اخلاص شعری سروده که در اوج مراثی مذهبی فارسی قرار گرفته است. در این نوشتار نشان داده می شود که وی چگونه از شاعران پیشین همچون خاقانی شروانی، راوندی، حسن کاشی، خواجوی کرمانی، آذری طوسی، ابن حسام خوسفی و دیگران بهره مند شده است. شعر محتشم نه بدیع است و نه خلاقانه بلکه او سعی کرده ترکیبی از محاسن اشعار گذشتگان را در این قالب بریزد و حقیقتاً در این کار ظرافت به خرج داده است. البته از عنایت الهی و توجه ذوات پاک معصومین در مقبولیت این اثر نمی توان به سادگی گذشت. این شعر نشان می دهد هیچ اثر فاخر هنری به خصوص در عرصه ادبیات بدون بهره بردن از آثار شاخص گذشتگان به وجود نمی آید و هر نوع ادبی در حیات سبکی خود در نقطه ای به اوج می رسد و الگوی دیگران قرار می گیرد اما هیچ گاه آوازه دوران اوج آن تکرار نمی شود.

واژه‌های کلیدی: محتشم کاشانی، ترکیب بند، مرثیه، اثرپذیری، مقبولیت.

<sup>۱</sup> داوری و گزینش توسط کنگره بین المللی زبان و ادبیات مشهد

## ۱- مقدمه

ترکیب بند محتشم کاشانی (وفات ۹۹۶ ق) در سوگ حضرت سیدالشهدا (ع) و یاران فداکارش از جمله معروفترین و تأثیرگذارترین مرثیه های شعر آیینی فارسی است. این سروده که به شکل اعجاب آوری در بین فارسی زبانان به ویژه شیعیان شناخته شده؛ واجد خصوصیات شایسته دقت و شناخت است. بدون شک از روزگار سرایش این غننامه منظوم تاکنون قریب به اتفاق شاعران آیینی به آن اقبال داشته اند و گروه زیادی به تقلید و استقبال از آن پرداخته اند. بعضی چون وصال شیرازی (وفات ۱۲۶۳ ق)، فنای زَنُوزی (وفات ۱۲۶۹) و فدایی مازندرانی (وفات ۱۳۸۱ ق) هزاران بیت در استقبال این ترکیب سروده اند. (نک جدیدی، ۱۳۹۴ فصل دهم)

بدون شک محتشم در سرایش این شاهکار از مآثرک گذشته ادبیات فارسی بهره برده، با اکثر سوگ سروده های پیش از خود در این قالب آشنایی داشته و از بسیاری تأثیر پذیرفته است. در این مقاله ضمن بیان مختصری از زندگی و آثار محتشم به معرفی اجمالی ترکیب بند او می پردازیم و ضمن برشمردن شاخصه های مهم آن به شاعران پیش از وی که در این قالب مرثیه هایی داشته اند خواهیم پرداخت و به اختصار اثرپذیری محتشم از سروده های آنان را بیان خواهیم کرد. تأثیر رواج و رسمیت تشیع اثنی عشری در دوران صفوی بر شعر محتشم بسیار ملموس است. در آغاز عهد صفوی بیشتر شخصیت امام علی (ع) و سجایای والای آن حضرت در شعر مورد توجه قرار می گیرد اما ترکیب بند محتشم کاشانی باعث می شود توجه شاعران به شهادت حضرت سیدالشهدا فزونی گیرد و به ویژه مرثیه سرایی عاشورایی با این قالب مورد اقبال واقع گردد. (نک، طهماسبی، ۱۳۸۹)

## ۲- مختصری از زندگانی و آثار محتشم کاشانی

شمس الشعرا سید کمال الدین محتشم کاشانی فرزند خواجه میراحمد کاشانی در حدود ۹۹۶ ق ظاهراً در ۹۱ سالگی وفات یافته که بر این اساس سال ۹۰۵ ق را می توان تاریخ تولد او دانست. او از معاصرین شاه تهماسب صفوی بوده. سفرهایی به شیراز و بعضی نقاط دیگر داشته اما به هندوستان سفری نکرده ولی توسط برادرش عبدالغنی اشعارش را به آن سامان می فرستاد و صله دریافت می داشت. عبدالغنی در یکی از همین سفرها از دنیا می رود. (جدیدی، ۱۳۹۴)

وی در سرودن انواع شعر مهارت داشته و مخصوصاً در قصایدش علاوه بر شاه تهماسب صفوی فرزندان او حیدرمیرزا، اسماعیل میرزا، محمد میرزا و فرزندش حمزه میرزا و پری خانم، دختر شاه تهماسب و غیاث الدین میرمیران حاکم یزد را مدح گفته. (مدرس زاده، ۱۳۹۳) علاوه بر اینها اشعاری هم در مدح پادشاهان جزء رکن، جلال الدین اکبرشاه و میرزا عبدالرحیم خان خانان دارد. (صفا: ۱۳۷۱، ج ۵/۲)

محتشم بعد از سرودن قصیده یی در مدح شاه تهماسب که توسط پری خانم به حضورش می فرستد درمی یابد نباید چنین اشعاری بگوید بلکه باید قصایدی در شأن شاه ولایت پناه و ائمه ی معصومین (ع) بسازد و صله ای اول از ارواح مقدسه حضرات و بعداً از شاه صفوی توقع کند. لذا هفت بند مولانا حسن کاشی را پاسخ می گوید و از شاه صله ای در خور دریافت می دارد. (نک، اسکندر بیک ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۱)

این که بعضی احتمال داده اند در هنگام سرودن این ترکیب بند، محتشم از مرگ برادرش عبدالغنی تأثر شدید داشته و برای آن به سرایش این ترکیب اقدام کرده، به هیچ وجه صحیح نیست زیرا این برادر به سال ۹۵۰ ق به روزگار جوانی در چهل سالگی درگذشته و فاصله ساخت ترکیب یازده بندی او به مطلع: ستیزه گر فلکا از جفا و جور تو دارد/ نفاق پیشه سپهر، ز کینه ات فریاد، با ترکیب دوازده بندی مشهور او حدوداً ۲۰ سال بوده است. (سادات ناصری، ۱۳۶۴)

از جمله آثار محتشم علاوه بر ترکیب بند او به این موارد باید اشاره کرد: ۱- رساله جلالیه ۲- رساله نقل عشاق ۳- دیوان غزلیات موسوم به صبائیه ۴- دیوان غزلیات موسوم به شبائیه ۵- رباعیات تاریخی ششگانه ۶- دو ترکیب یازده و دوازده بندی در مرثیه برادرش عبدالغنی ۷- ترکیب دوازده بندی در مرثیه شاه تهماسب ۸- دیوان قصاید، قطعات، مثنویات، مختصری هجوئیات، حدود هفتاد رباعی و معماً. (نک دیوان محتشم به کوشش بهداروند؛ صفا ۱۳۷۱، ج ۵/۲)

ترکیب بند محتشم که در دوازده بند سامان یافته به جزء در یک بند مردف است و ۹ بیت دارد یعنی به جزء بند چهارم که ۹ بیتی است مابقی بندها ۸ بیت دارد. (نک محتشم کاشانی، ۱۳۸۵)

### ۳- ترکیب بند سرایان پیش از محتشم

اینکه محتشم حقیقتاً از کدام شاعران گذشته در سرودن این ترکیب بند مستقیماً تأثیر پذیرفته و بهره برده است حقیقتاً قابل اثبات قطعی نیست با این وجود با توجه به بعضی مشابهت های این شعر با سروده های شاعران پیشین و حتی هم روزگار محتشم و نیز نقل قول بعضی کتب تذکره می توانیم قائل به اثرپذیری محتشم از آنان شویم. بعضی با وجود شهرت و هنری بودن دوازده بند محتشم این شعر نه از جهت قالب و وزن، نه از جهت موضوع و مضمون و درونمایه و نه براساس فرم زبانی، اثری اصیل و بکر به شمار نمی آید. در ادامه با توجه به بعضی قراین علمی و مقایسه های آثار مهمی که احتمالاً شاعر کاشانی در سرایش شعر خود از آنها بهره مند شده به شکلی اجمالی معرفی می گردد.

### ۱-۳- خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ق)

خاقانی از نظر فکری به مکتب اشعری و از نظر فقهی شافعی مذهب بوده است و به پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان (ع) بسیار حرمت می نهاد؛ از نظر شعری از روزگار خود تا امروز همیشه مورد توجه شاعران دیگر بوده است و محتشم کاشانی از سوگ سروده های او در ترکیب بندش متأثر شده است. چند سوگنامه در قالب ترکیب بند از او در دیوانش وجود دارد یکی در پنج بند در مرثیه فخرالدین منوچهر شروانشاه؛ و دیگری هم در پنج بند در مرثیه عضدالدین فریبرز و خواهر او الجیجک خاتون؛ سومی هم در مرثیه ی خواجه ابوالفوارس در هشت بند؛ چهارمی نیز در پنج بند در مرثیه رشیدالدین فرزندش (خاقانی، ۱۳۷۳) وی در این اشعار با زبانی سخته و بیانی محکم و تأثیرگذار، حکمت و جهان بینی خویش را به شکلی هنری و زیبا ارائه کرده که بی گمان ظرفیت های قالب ترکیب بند را مخصوصاً برای سوگ سروده ها به خوبی آشکار نموده است. به جز ترکیب بندهای پرسوز از خاقانی قصایدی با همین مضامین باقی است که اتفاقاً محتشم از آنها نیز تأثیرپذیرفته است مثلاً ترکیب بند محتشم هموزن قصیده خاقانی در سوگ امام محمد بن یحیی است و در بند یازدهم آشکارا قوافی و ردیف شعر خاقانی را استفاده کرده است. مطلع چامه خاقانی چنین است:

آن مصر مملکت که تو دیدی خراب شد  
و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد  
(خاقانی، ۱۳۷۱)

م: خاموش محتشم که دل سنگ آب شد  
بنیاد صبر و خانه ی طاقت خراب شد  
یا ابیات دیگر بدین گونه است:  
واکنون برآن زغال جگرها کباب شد

خ: سرو سعادت از تب خذلان زغال گشت

مرغ هوا و ماهی دریا کباب شد

م: خاموش محتشم که از این حرف سوزناک

خوناب قبه قبه به شکل حباب شد

خ: از سیل اشک برسر طوفان حادثه

دریا هزار مرثیه گلگون حباب شد

م: خاموش محتشم که فلک بس که خون گریست

لا، بل چهل قدم زیر ماهتاب شد  
خ: چل گز سرشک خون ز برخاک درگذشت

از آه سردِ ماتمیان ماهتاب شد  
م: خاموش محتشم که به سوز تو آفتاب

نحل از کجا چَرَد که گیا زهرناب شد  
خ: عاقل کجا رود که جهان دار ظلم گشت

در دیده اشک مستمعان خون ناب شد  
م: خاموش محتشم که از این شعر خونچکان

اجرام را وقایه ی ظلمت حجاب شد  
خ: افلاک را لباس مصیبت بساط گشت

جبریل را ز روی پیمبر حجاب شد  
م: خاموش محتشم که ز ذکر غم حسین

روح الامین به تعزیت آفتاب شد  
خ: ماتم سرای گشت سپهر چهارمین

تاریک شد ز دیدن او چشم آفتاب  
م: روح الامین نهاده به زانو سر حجاب

موی سپید دهر به عنبر خضاب شد  
خ: دوش آن زمان که طره ی شب شانه کرد چرخ

شوید غبار گیسویش از آب سلسبیل  
م: پس بر سنان کنند سری را که جبریل

ملاحظه می شود که محتشم، همچون خاقانی قالب ترکیب بند را برای مرثیه انتخاب نموده و بعضی مضامینش مخصوصاً در بند یازده تحت تأثیر قصیده ای معروف از وی در سوگ شهادت امام محمد یحیی به دست غزها است.

۲-۳- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (تولد حدود ۵۵۰)

راوندی همشهری محتشم و از ادیبان و شاعران و هنرمندان اواخر عهد سلجوقی است. علاوه بر شعر و نثر در خط و تذهیب و تجلید استاد بوده. اثر معروفش *راحه الصدور* را بین سالهای ۵۹۹ و ۶۰۱ ق به نگارش آورد. وی حنفی مذهب و شاعری متوسط بوده است. برخی سروده های او استوار است به ویژه مرثیه ای سوزناک در مرگ *علاءالدوله* عرب شاه سروده که شاید الهام بخش همشهریش محتشم بوده. (شکوهی، ۱۳۸۸، ج ۳) این ترکیب زیبا پنج بند دارد با مطلع:

آه این چه محنتیست که اندر جهان فتاد  
که بند هشتم شعر محتشم در ردیف و قافیه و مضامین از آن بهره برده. (راوندی، ۱۳۶۶)

مطلع بند دوم این گونه است که یادآور بند یازدهم شعر محتشم است:

گیتی ندانم از چه به خونت شتاب کرد  
ترکیب بند راوندی شهرتی داشته و اثرپذیری محتشم از سروده او به خوبی آشکار است؛ مثلاً راوندی سروده:

دشمنش بر آتش قهرش سپند کن  
بر دوستانش هیچ گزند از زمین منه

کز خوف خصم در حرم، افغان بلند شد  
م: آن دم فلک بر آتش غیرت سپند شد

راوندی در این سروده اشارات سوزناکی به واقعه کربلا دارد به ویژه در بند چهارم که یادآور بند آخر شعر محتشم است که: ای چرخ غافل که چه بیداد کرده ای. از خاندان حیدر صفدر چه خواستی

ای چرخ دون ز آل پیمبر چه خواستی

او را گرفته بودی، دیگر چه خواستی  
در کربلا کمین بگشودی تو بر حسین

ز آن سید مطهر آنور چه خواستی  
زه چون نهاده یی تو در آن حلق بی گناه

(راوندی، ۱۳۶۶)

«فضل تقدّم» ترکیب بند راوندی همچون «تقدّم فضل» و فصاحت و بلاغت و زیبایی ترکیب محتشم غیرقابل کتمان است.

### ۳-۳- حسن کاشانی (حدود ۶۸۰-۷۳۸ق)

مولانا حسن بن محمود کاشانی آملی معروف به حسن کاشی از مفاخر شاعران شیعی سده هشتم است. اختصاصش به مدح ائمه به ویژه مولا علی (ع) است. هفت بند او در منقبت علی (ع) بسیار مشهور است با مطلع:

ای ز بدو آفرینش پیشوای اهل دین  
وی ز عزت ماح بازوی تو روح الامین

(حسن کاشی، ۱۳۸۹)

سروده های آیینی به ویژه مرثیه های حسن کاشی از نظر شاعران پس از او مخفی نبوده و محتشم نیز در سرودن ترکیب بند خود به آنها نظر داشته. میرزا عبدالله افندی کتاب شناس بزرگ عهد صفوی شیخ حسن را یکی از سه نفری می داند که در تشیع ایرانیان بسیار تأثیرگذار بوده اند. محتشم نیز به فضیلت او معترف است و سروده:

فصیح بلبل خوش لهجه، کاشی مداح که بود روضه ی آمل ازو ریاض ارم  
شاه تهماسب اول نیز از شیفتگان وی بود و مزار او را در کنار گنبد سلطانیّه تعمیر و آباد کرد. (جعفریان، ۱۳۸۹)  
محتشم هفت بند خویش را به تقلید از حسن کاشی سروده و دوازده بند مرثیه ی او نیز متأثر از آن است. ترکیب بند حسن  
کاشانی در هر بند ۱۳ بیت و کلاً ۹۱ بیت دارد و پنج بند آن مردّف و مشحون است از اشارات قرآنی و تاریخی. (نک حسن  
کاشی، ۱۳۸۹)

### ۳-۴- خواجهی کرمانی (۶۸۹-۷۵۰ ق)

کمال الدین ابوالعطا خواجهی کرمانی در ۶۸۹ ق در کرمان زاده شده به «تخلبند شعرا» شهرت دارد. مقدمات علوم را در  
زادگاهش آموخت. مسافرت‌های زیادی داشت و با بسیاری از شاعران زمان مرآوده داشت. او را پیرو مذهب شافعی دانسته اند اما  
در عین ستایش خلفای راشدین قصاید و ترکیب بندهایی در منقبت علی بن ابی طالب (ع) و دیگر ائمه (ع) با همان اوصاف و  
القاب مذکور در منابع شیعی دارد و به برخی معتقدات خاصّ شیعه مانند عصمت علی (ع) و حضرت فاطمه (س) اشاره کرده  
است. به نظم و نثر از وی آثار زیادی در دست است از جمله ترکیب بندی در هفده بند دارد تحت عنوان «فی نعت سلطان  
الانبياء و مناقب الائمه اثنا عشر عليهم السلام» (نک جدیدی، ۱۳۹۴) مطلع این ترکیب این گونه است:  
به نوک خامه صورت گشای کن فیکون که بست در شکن کاف تاب طره نون  
(خواجهی کرمانی، ۱۳۷۴)

در بند هفتم این ترکیب به منقبت و مرثیه سرایی حضرت سیدالشهدا پرداخته و از مقتل ایشان یاد کرده است. اینکه آیا  
محتشم شعر خواجه را دیده جای تردید است اما باید بپذیریم خواجه هم در عداد شاعرانی است که از قالب ترکیب بند برای  
پرداخت مضامین آیینی سود برده و در آن ذکری از مصیبت امام حسین (ع) کرده است. او در بند هفتم آورده است:  
شود زخون دل، اجزای او عقیق مذاب  
حدیث مقتل او گر به گوش کوه رسد

کند به اشک چو پروین ستارگان را آب  
وگر سپهر برد نام آتش جگرش

گشود بال و از این تیره خاکدان پرید  
به کربلا شد کرب و بلا به جان بخیرید

(همان)

همچنین خواجه در یکی از ترکیب بندهای خود که در توحید و مناقب خلفا سروده، بندی را به سیدالشهدا اختصاص داده. در  
بخشی از این بند سروده:  
خط باز داده روح امینش به چاکری  
اقرار کرده حرّ یزیدش به بندگی

و آنکه طفیل خاک درش خشکی و تری  
لب خشک و دیده تر، شده از تشنگی هلاک

آری همین نتیجه دهد مُلک پروری

از کربلا بدو همه، کرب و بلا رسید

(همان)

خواجو در جای جای دیوانش از واقعه ی عاشورا و شهادت امام حسین (ع) یاد کرده و بر اندوه او مویه سر داده و اینکه بعضی از پژوهشگران ادب آیینی معاصر او را شیعه مذهب می دانند قابل تأمل است. (نک، کافی، ۱۳۸۸)

۳-۵- آذری طوسی (۷۸۳-۸۶۶ ق)

شیخ فخرالدین حمزه بن علی بیهقی متخلص به آذری از مشاهیر تاریخ و شعرای قرن نهم هجری است که بخشی از روزگار خود را در هند و بیشتر در ایران سپری کرد. (صفا، ۱۳۷۱، ج ۴) دیوان اشعارش شامل غزلیات و قصاید و ترجیع بند و مثنوی و رباعیات است. بیشتر قصایدش در مدح و منقبت اهل بیت (ع) سروده شده و غزلیاتش عرفانی است. (نک مرشد امامی، ۱۳۸۴، ج ۱) ترکیب بند عاشورایی او سرمشق شاعران پس از خود به ویژه محتشم کاشانی قرار گرفته است. شاعر کاشانی در معنی و وزن و قافیه و ردیف بسیار از این سروده بهره برده است. ترکیب بند او در ۹ بند ساخته شده با این مطلع:

ای دل، حیات، ماه محرم حرام شد  
آری حساب عمر درین مه تمام شد  
(آذری اسفراینی، ۱۳۸۹)

گلچین معانی ضمن تمجید از مرثیه شیخ آذری و اذعان به شهرت آن معتقد است که مرثیه محتشم برآن قلم نسخ کشیده است. (گلچین معانی، ۱۳۷۴) در قصاید آذری معانی حکمی و عرفانی و توجه به نعت و منقبت دیده می شود و شاعری است که اعتقادات مذهبی، یعنی تشیع اثنی عشری، هم بر آثارش سایه افکنده است. (صفا، ۱۳۷۱، ج ۴) مشهورترین بیت ترکیب بند آذری این بیت است:

سوراخ می شود دل ما چون گل حسین  
هرجا که ذکر واقعه کربلا رود  
(آذری اسفراینی، ۱۳۸۹)

در این ترکیب بند بعضی مضامین مشترک با شعر محتشم دیده می شود ولی همان طور که گذشت صلابت و زیبایی ترکیب بند محتشم با این شعر غیرقابل قیاس است.

۳-۶- ابن حسام خوسفی (۷۸۲-۸۷۳ ق)

محمد بن حسام الدین حسن متخلص به ابن حسام از شاعران شیعی سده نهم است که از تربیت پدر بهره ها گرفت و سپس از عالمان روزگارش کسب فیض نمود. در صرف و نحو، معانی و بیان، نجوم، تاریخ، تفسیر و حدیث تبحر داشت. از او دیوانی در ۱۰۸۴۴ بیت در انواع قوالب شعری و مثنوی خاوران نامه با ۲۲۵۰۰ بیت در بحر متقارب باقی مانده. او شیعی مذهب بوده و قصاید متعدّد در منقبت پیامبر و ائمه دارد. (غلامرضایی، ۱۳۸۴، ج ۱) او علاوه بر قصاید فاخر و ماندگار آیینی سه ترکیب بند بدیع و زیبایی مهدوی دارد و سه قصیده هم در سوگواری و منقبت حضرت سیدالشهدا که مطلع آنها این گونه است:

۱- قندیل آفتاب کزو عرش را ضیاست  
تاب شعاع روضه مظلوم کربلاست

۲- ای باد صبحدم خبر یار من بیار  
دانی چه خوش بود خبر یار من بیار

۳- دلم شکسته و مجروح و مبتلای حسین  
طواف کرد شبی گرد کربلای حسین

استفاده از قالب ترکیب بند برای ساخت سوگنامه از مشترکات ابن حسام و محتشم است. ابن حسام ترکیب بند عاشورایی ندارد ولی چند مرثیه در این قالب سروده است که به مطلع دو تای آنها اشاره می شود:

۱- دیدی که باز گردش دور قمر چه کرد نامهربانی فلک کینه ور چه کرد

۲- دوش درمسجد شدم محراب و منبرمی گریست  
بنگریدم سوی گردون ماه و اختر می گریست  
(ابن حسام خوسفی، ۱۳۶۶)

### ۳-۷- شاه داعی شیرازی (۸۱۰-۸۷۰ ق)

سید نظام الدین محمود معروف به شاه داعی الی الله از نوادگان داعی صغیر، چهارمین امیر سلسله علویان طبرستان است. در جوانی دست ارادت به شیخ مرشدالدین ابواسحاق داده و مدتی در محضر شاه نعمت الله ولی کرمانی گذرانده، شغل او وعظ و ارشاد خلق بوده است. از جمله شاعران روزگار خویش است که آثار بدیعی خلق کرده، همچنین آثار منثوری به نگارش آورده است. در مورد مصیبت شهیدان کربلا هم اشعار متعددی از وی باقی است. (نک صفا، ۱۳۷۱، ج ۴) در ساخت ترکیب بندهای آیینی از جمله متقدمان محتشم است. ترکیبی در پنج بند و سی بیت از او باقی است در بحر و وزن شعر محتشم که مشحون از تلمیحات قرآنی، حدیثی و تاریخی است و ساختاری محکم و قابل قبول دارد. تمام بندهای آن با اسامی مقدس مصطفی، علی، فاطمه، حسن و حسین مردف شده و این در حالی است که اکثراً ردیفهای ترکیب بندهای عاشورایی فعلی است. وجود مضامین مشترک بین دو شعر از اثرپذیری محتشم از شعر شاه داعی حکایت دارد مخصوصاً در بند پنجم که ردیف «حسین» انتخاب شده:

گریند بر امام زمان و زمین حسین

آنان که دیده حاصل دنیا و دین حسین

از گردن و ز حنجره نازنین حسین

یاد آورید خون که روان کرده اند چون

و آنگه شهید کرده و کشته چنین حسین

از زعم خویش دعوی اسلام کرده اند

کافر به گریه در طرف روم و چنین حسین

فریاد و ناله می کند و یاد می کند

از روضه سر برآور بدین سان ببین حسین

۳ ای مصطفی که خفته ای اما نخفته ای

از فعل شوم خود به کجا آورد گریز

داعی بگو که قاتل او روز رستخیز

(شاه داعی شیرازی، ۱۳۳۹)



## ۳-۸- اهلی شیرازی (۸۵۸-۹۴۳ ق)

شیخ محمد بن یوسف بن شهاب از شعرای شیعه اثنی عشری قرون نهم و دهم و زاده ی شیراز است و دربارهای تیموری، ترکمانان و صفوی را دیده است. چندی در خدمت سلطان حسین بایقرا در هرات و سلطان یعقوب در تبریز بود. با ظهور شاه اسماعیل به درگاه او شتافت و مثنوی «سحر حلال» را به نامش در ۵۲ بیت ساخت که ذوبحر و ذوقافیتین و ذوجناسین است. (نظمی تبریزی، ۱۳۸۶) سبک شاعری او عراقی و اشعار آیینی وی رسا و شیواست.

هفت بند او در رثای شهدای کربلا در بالندگی نخل برومند شعر آیینی مؤثر بوده و چهارده بندش در بحر رمل مثنی محذوف، مردّف به اسامی چهارده معصوم است. شعری که از لحاظ موسیقی کناری، بیرونی و درونی در سطح بالایی است و ردیفها و قوافی آن خواننده را به همنوایی می خواند. بندهای پنجم و ششم آن اشارات جانسوزی به واقعه کربلا دارد که مطلع آن ذکر می شود:

کار ما از گریه سقایی است بریاد حسین

۱- چون زعالم تشنه لب شد سروآزاد حسین

ناودان خون شد از دامان زین العابدین

۲- بس که پرشد اشک چون باران زین العابدین

(نقل از گلمحمدی، ۱۳۶۶)

فاصله زمانی کم اهلی با محتشم و شهرت سروده هایش، وی را در سلک پیشگامان محتشم در سرایش ترکیب بندهای آیینی قرار می دهد.

## ۳-۹- بابا فغانی شیرازی (تولد حدود ۸۵۰- وفات ۹۲۳ یا ۹۲۵ ق)

وی در غزل سرآمد شاعران عهد خویش بود و به «حافظ کوچک» شهرت یافته است. وی اقسام شعر از قصیده، غزل، ترکیب بند و ترجیع بند را نیکو می ساخته. قصایدش بیشتر در مدح ائمه اطهار خاصه مولا علی (ع) و امام رضا (ع) است با زبانی ساده و بیانی روان، استاد صفا او را از بنیانگذاران سبک هندی برشمرده در صُحف ابراهیم در موردش گفته شده که محتشم کاشانی، نظیری، عرفی شیرازی، ضمیری، وحشی بافقی، حکیم زکنا و مسیح کاشی همه مقلد و متبع فغانی بوده اند. (رک صفا، ۱۳۷۱ ج ۴) برخی سبک وقوع را متأثر از شیوه بیانی او داشته اند. او از جمله پیشگامان مرثیه مذهبی پیش از محتشم محسوب می شود. (کافی، ۱۳۸۸) در سرودن ترکیب بند عاشورایی بر محتشم تقدّم زمانی دارد. در این شعر در چهار بند اول به مرثیه امام حسین (ع) پرداخته و در بند پنجم به منقبت امام عصر (عج) اقدام کرده است. وزن این ترکیب مانند شعر محتشم است و ۴۷ بیت دارد با این مطلع:

صبح قیامت است صباح عشور تو  
ای تا صباح روز قیامت ظهور تو

در این ترکیب تلمیحات فراوانی دیده می شود و علاوه بر فراوانی واژه های نسبتاً دشوار نوعی تعقید معنوی و دیربایی هم در آن مشاهده می شود. استفاده از ردیف کربلا در بند دوم به زیبایی آن افزوده یاد آور بند دوم ترکیب بند محتشم کاشانی با این مطلع:

هر گل که برمدید ز هامون کربلا  
دارد نشان تازه مدفون کربلا

(بابا فغانی، ۱۳۵۳)

بعضی به غلط این ترکیب را دارای ۶ خانه دانسته اند در حالی که آنچه به عنوان بند ششم ذکر کرده اند خود غزلی ۱۲ بیتی و مجزاست و بیت ترکیب هم ندارد و در اصل منقبتی از ائمه معصومین (ع) است با ذکر نام مقدّس آنها. (نک همان)

## ۳-۱۰- وحشی بافقی (۹۳۹-۹۹۱ ق)

وحشی بافقی شاعر هم روزگار محتشم و شاه تهماسب صفوی در سرودن انواع شعر استاد بوده. دیوانش دارای ۲۹۷ غزل، ۴۱ قصیده، ۴۳ قطعه، ۱۰ ترکیب بند، ۱ ترجیع بند، ۷۶ رباعی و ۱۰ مثنوی است. (وحشی بافقی، ۱۳۷۳) ترکیب عاشورایی او از پنج بند هشت بیتی مردّف تشکیل شده. در آن واژه های دشوار کم است و به جایش از واژه ها و ترکیب های رایج زمان خود بهره برده است. با اینکه آرایه های ادبی کمی دارد ولی لحنی سوزناک و زبان پرتأثیری دارد. در این شعر همه عزادار ماتم حسین اند؛ پیامبران، فرشتگان و معصومین حتی طبیعت. مضامین مشترک با شعر محتشم در این سروده زیاد است مثلاً بند چهارم شعر با مطلع:

یا حضرت رسول حسین تو مُضطر است  
وی یک تن است و روی زمین پر ز لشکر است  
(همان)

یادآور بندهای نهم و دهم شعر محتشم است. یا ذکر قیامت و روز حشر در بیت پایانی هر دو ترکیب بند دیده می شود. با اینکه سرایش این دو شعر از نظر زمانی با هم نزدیک است به قطع نمی توان گفت محتشم و وحشی از ترکیب بند دیگری با خبر بوده اند و همچنین نمی توان در مورد تقدّم زمانی آنها سخن گفت. آنچه مسلم است شعر محتشم بسیار هنرمندانه تر و زیباتر از شعر وحشی بافقی است.

## ۴- نتیجه گیری

در این نوشتار نشان دادیم در ترکیب بند محتشم کاشانی که در حقیقت مشهورترین مرثیه شعر فارسی است نوآوری چندانی دیده نمی شود و پیش از او شاعران دیگری از این قالب برای پرداخت مرثی به ویژه سوگنامه های مذهبی بهره برده اند. قابلیت ترکیب بند برای بیان جنبه های گوناگون یک واقعه و ساختار زیبایی آن که در حقیقت از کنار هم قرار گرفتن غزلهای هم وزنی تشکیل یافته به حدی بوده که شاعرانی همچون خواجوی کرمانی، حسن کاشی، آذری طوسی و اهلی شیرازی برای بیان مرثی و مناقب آل الله از آن بهره برده اند. محتشم کاشانی با تکیه بر آثار پیشین و با هنرمندی توانسته شعری را سامان دهد که بر اوج مرثی مذهبی فارسی قرار گیرد. سده دهم از نظر زمانی در میانه شعر فارسی واقع شده است. محتشم از گذشتگان خود بهره مند شده و اثری را آفریده که پس از او به دلیل زیبایی و اثرگذاری و جذّابیت بر قریب به اتفاق مرثیه سرایان شعر فارسی اثر گذاشته است. در تاریخ ادبیات معمولاً آثار شاخص و انگشت نما بر گذشته قابل اعتنایی تکیه می کنند و سروده محتشم نیز همین گونه است. بعد از محتشم شاعران فراوانی به استقبال این سروده رفتند و ترکیب بندهای فراوان و زیبایی آفریدند اما هیچ یک به شهرت و مقبولیت سوگ سروده شاعر کاشانی نرسید همان گونه که سوگ سروده های قبلی نیز در قیاس با شعر محتشم توفیق چندانی نیافتند. در واقع در عرصه ی ساخت ترکیب بندهای عاشورایی وی به تنهایی بر اریکه شهرت تکیه زده است.

## منابع

۱. آذری اسفراینی (۱۳۸۹) دیوان آذری اسفراینی، به کوشش محسن کیانی، سید عباس رستخیز، تهران، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی
۲. ابن حسام، خوسفی (۱۳۶۶) دیوان شعر، به کوشش احمدی بیرجندی و سالک، مشهد، انتشارات اوقاف و امور خیریه

۳. اسکندر بیک ترکمان (۱۳۸۲) تاریخ عالم آرای عباسی به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات امیر کبیر
- ۴.
۵. بابا فغانی، شیرازی (۱۳۵۳) دیوان اشعار، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، شرکت نسبی اقبال و شرکا، چاپ دوم
۶. جدیدی، حمیدرضا (۱۳۹۴) بند بند عشق، نگاهی به تاریخ، شعرا و ترکیب بندهای عاشورایی، کرج، انتشارات چکامه ی باران
۷. جدیدی، حمیدرضا (۱۳۹۵) عطش، آتش و فرات، کرج، انتشارات چکامه ی باران، چاپ دوم
۸. حسن کاشی (۱۳۸۹) دیوان حسن کاشی، به کوشش سید عباس رستاخیز، تهران، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی
۹. خاقانی، افضل الدین (۱۳۷۳) دیوان، به کوشش ضیاء الدین سجادی، تهران، انتشارات زوآر، چاپ چهارم
۱۰. خواجوی کرمانی (۱۳۷۴) دیوان کامل خواجو به کوشش سعید قانع، تهران، انتشارات بهزاد
۱۱. راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (۱۳۶۶) راحه الصدور آیه السور، به کوشش محمد اقبال و مجتبی مینویی، تهران، انتشارات امیر کبیر
۱۲. شاه داعی شیرازی، نظام الدین محمود (۱۳۳۹) کلیات شاه داعی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات معرفت
۱۳. صفا، ذبیح الله (۱۳۷۱) تاریخ ادبیات در ایران، دوره ۵ جلدی، تهران، نشر فردوس
۱۴. کافی، غلامرضا (۱۳۸۸) شرح منظومه ظهر، نقد و تحلیل شعر عاشورایی از آغاز تا امروز، تهران، مجتمع فرهنگی عاشورا
۱۵. گلچین معانی، احمد (۱۳۷۴) مکتب وقوع شعر در فارسی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی
۱۶. گلمحمدی، حسن (۱۳۳۶) عاشورا و شعر فارسی، تهران، انتشارات اطلس
۱۷. محتشم کاشانی (۱۳۸۵) دیوان، به کوشش اکبر بهداروند، تهران، انتشارات نگاه
۱۸. نظمی تبریزی، علمی (۱۳۸۶) دوپست سخنور، تبریز، نشر یاران
۱۹. وحشی بافقی (۱۳۷۳) دیوان اشعار، به کوشش پرویز بابایی، تهران، انتشارات نگاه
- ۲۰.
- مقالات
۲۱. جعفریان، رسول (۱۳۸۹) «مقدمه بر دیوان کمال الدین حسن کاشی»، انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران
۲۲. سادات ناصری (۱۳۶۴) «به آیین ترین مرثیه» کیهان فرهنگی، سال دوم؛ شماره ۷، شماره پیاپی ۱۹ (صص ۲۲-۲۷)
۲۳. شکوهی، فریبا (۱۳۸۸) «راوندی» دانشنامه زبان و ادبیات فارسی، ج ۳، زیر نظر اسماعیل سعادت، انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران (صص ۲۹۴-۲۹۵)
۲۴. طهماسبی، فریدون (۱۳۸۹) «تشیخ در شعر شاعران ایرانی عصر صفوی» فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی بوشهر، دوره جدید، شماره ۲
۲۵. غلامرضایی، محمد (۱۳۸۴) «ابن حسام قهستانی» دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۱، زیر نظر اسماعیل سعادت، انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران (صص ۹۷-۹۸)
۲۶. مدرّس زاده، عبدالرضا (۱۳۹۳) «محتشم کاشانی» دانشنامه ی زبان و ادبیات فارسی، به سرپرستی اسماعیل سعادت (جلد ۵ / صص ۷۳۰-۷۳۳) انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران
۲۷. مرشد امامی، سپیده (۱۳۸۴) «آذری طوسی» دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره، ج ۱، انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران (صص ۳۴-۳۵)